

**PRAWNE KONSEKWENCJE BEZSKUTECZNOŚCI
CZYNNOŚCI PRAWNYCH WOBEC STWIERDZENIA
ABUZYWNOŚCI KLAUZUL JEDNOSTRONNIE
NARZUCONYCH W ŚWIETLE OPINII RZECZNIKA
TSUE W SPRAWIE C-520/21**

**LEGAL CONSEQUENCES OF CONTRACTUAL
INEFFECTIVENESS DUE TO UNFAIRNESS OF THE
STANDARDIZED TERMS – ANALYSIS ON THE BASIS
OF THE OPINION OF ADVOCATE GENERAL –
CASE C-520/21**

Dr Przemysław Gorzko

Akademia Zamojska, Polska

e-mail: przemyslaw.gorzko@akademiazamojska.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0001-6494-0630>

Abstrakt

Zagadnienie skutków prawnych stwierdzenia nieuczciwości klauzul narzuconych oraz będącej jej następstwem bezskuteczności umowy jej zawierającej staje się szczególnie doniosłym zagadnieniem prawnym w dobie rosnącej liczby spraw kwestionujących ważność umów kredytowych denominowanych w obcej walucie. Na kanwie jednej z tego rodzaju spraw sformułowane zostało pytanie prejudycjalne do TSUE, które ma stać się dopiero przedmiotem rozstrzygnięcia przy użyciu sformułowanej już opinii do sprawy C-520/21. Poruszana w artykule materia dotyczy wprost bezpośrednich skutków upadku umowy zawierającej postanowienia niedozwolone, tj. przywrócenia sytuacji prawnej drugiej strony do stanu przed obowiązywaniem tych postanowień oraz zwrotu spełnionych przez strony świadczeń. Zajmuje się również dalszymi skutkami bezskuteczności umowy, tj. odpowiedzialnością odszkodowawczą podmiotu używającego niedozwolonych klauzul oraz ewentualną dopuszczalnością roszczeń o wynagrodzenie za korzystanie ze spełnionego świadczenia względem kontrahenta takiego użytkownika. Analiza prawna przedstawiona w oparciu o wytyczne opinii oraz dorobek doktryny prawa

polskiego i niemieckiego koncentruje się na odpowiednich wytycznych kierunkowych w zakresie kształtowania porządku prawnego państw członkowskich zmierzających do zapewnienia należytej efektywności postanowień dyrektywy 93/13/EWG. Otwierając drogę dla roszczeń odszkodowawczych względem użytkownika postanowień niedozwolonych zaprezentowane zostają potencjalne podstawy prawne dla ukształtowania takiej odpowiedzialności. Jednocześnie pozbawiając nieuczciwych użytkowników postanowień narzuconych prawa do korzystania z wywołania sytuacji abuzywności klauzul zamknięciu ulega dyskusja dotycząca konstruowania ewentualnych roszczeń względem strony pokrzywdzonej abuzywności tj. przede wszystkim konsumentów.

Słowa kluczowe: postanowienia nieuczciwe, abuzywność, konsument, kredyt frankowy, dyrektywa 93/13/EWG

Abstract

The legal problem concerning consequences of determining the unfairness of standardized contractual terms and further the ineffectiveness of the whole contract is becoming more and more important issue in the days of growing number of cases which are questioning the legal validity of the loans indexed to the CHF. The prejudicial question was sent to European Court of Justice on the basis of one such case and the future ruling is about to be given considering legal argumentation presented in the opinion of advocate general – case C-520/21. The subject of the article deals with direct legal consequences of the ineffectiveness of the whole contract which included unfair standardized clauses. The main effect is duty to restore the consumer to the legal and factual situation and return of the values obtained by the parties to the contract. It also analyzes the further effects such as responsibility for damages on standardized clause user's side and hypothetical compensation for the use of the obtained value by the other party. Legal arguments in this matter are based mainly on the aforementioned opinion and doctrine developed in Polish and German civil law. They are focused on presenting the preferred direction of UE countries domestic legislation which is obliged to ensure the full effectiveness of the directive 93/13/EEC. As long as directive opens the general possibility to introduce user's responsibility for damages it is to be determined what specific legal ground for such responsibility would be. On the other hand, the general rule of law which forbids earning profits from the illegal actions eliminates the possibility of introducing right to compensation for the use of the obtained value to the domestic system of law.

Keywords: unfair terms, abusive clauses, consumer, loan indexed to the CHF, directive 93/13/EEC

Wstęp

Niniejszy artykuł koncentruje się na wycinku istotnej kwestii dotyczącej cechy nieuczciwości postanowień umownych jednostronnie narzuconych, która za przyczyną opinii rzecznika Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (TSUE) wydanej w sprawie zawisłej przed TSUE w sprawie oznaczonej sygnaturą C-520/21 stało się przedmiotem znacznego zainteresowania oraz szeroko zakrojonej dyskusji¹. Główną przyczyną tak dużej popularności tematyki związanej ze sprawą wytoczoną przez Arkadiusza Szcześniaka przeciwko bankowi M. S.A. stał się oczywiście główny przedmiot sporu, tj. problematyka ważności umów kredytów hipotecznych denominowanych we franku szwajcarskim. Nie jest jednak celem Autora skupianie się na opisanym, a występującym w obrocie bankowym w pewnym okresie powszechnym zjawisku oferowania w Polsce kredytów denominowanych w obcej walucie oraz analizowanie tych konkretnych rozwiązań umownych z punktu widzenia ich zgodności z prawem. Opinia rzecznika w sprawie C-520/21 niesie bowiem ze sobą również zupełnie inne cenne rozważania dotyczące ogólnych instytucji prawa cywilnego, a związanych z funkcjonowaniem w obrocie gospodarczym postanowień standaryzowanych oraz oceną ich skuteczności i wpływem takiej oceny na ważność całej czynności prawnej dokonanej z ich użyciem. Stąd na tle wąsko zakreślonej problematyki umów kredytowych wyłania się zagadnienie o wiele większym znaczeniu dla prawa cywilnego, tj. zakres skutków uznania postanowień jednostronnie narzuconych za nieuczciwe (abuzywne) wpływających na nieważność całości czynności prawnych w świetle standardu wymaganego prawem europejskim oraz potencjalnych rozwiązań mogących być wprowadzonymi przez państwa członkowskie.

---

¹ Opinia Rzecznika Generalnego Anthony'ego Michaela Collinsa przedstawiona w dniu 16 lutego 2023 r. w sprawie C-520/21: *Arkadiusz Szcześniak przeciwko Bankowi M. SA przy udziale Rzecznika Praw Obywatelskich, Rzecznika Finansowego, Prokuratora Prokuratury Rejonowej Warszawa-Śródmieście w Warszawie, Przewodniczącego Komisji Nadzoru Finansowego* [wniosek o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym złożony przez Sąd Rejonowy dla Warszawy-Śródmieścia w Warszawie (Polska)], ECLI:EU:C:2023:120 [dalej: sprawa C-520/21].

1. Zagadnienie abuzywności i nieważności w sprawie C-520/21 – główne założenia

Rozpoczynając analizę prawną przedstawionego zagadnienia należy wskazać przede wszystkim na podstawowe założenia zawarte we wskazanej już opinii rzecznika w sprawie C-520/21. To one stanowią bowiem asumpt dla dalszych rozważań związanych z postrzeganiem skutków abuzywności w perspektywie brzmienia dyrektywy Rady 93/13/EWG z dnia 5 kwietnia 1993 r. w sprawie nieuczciwych warunków w umowach konsumenckich² oraz jej implementacji do porządków prawnych państw członkowskich. Pierwszym najważniejszym wnioskiem płynącym ze wskazanego dokumentu jest stwierdzenie, iż nieuczciwe postanowienie umowne należy uznać za nigdy nieistniejące [skutek *ex tunc* – P.G.], tak by nie wywoływało ono skutków wobec konsumenta, co z kolei winno wywoływać skutek w postaci przywrócenia sytuacji prawnej i faktycznej konsumenta, w jakiej znajdowałby się on w braku rzeczonego warunku (teza 39 sprawy C-520/21). Stwierdzenie abuzywności powinno zatem zawsze umożliwić przywrócenie sytuacji prawnej i faktycznej, w jakiej konsument znajdowałby się w braku takiego nieuczciwego warunku (teza 41 sprawy C-520/21). Jednocześnie ugruntowanym stanowiskiem doktryny jest to, iż sankcja niezwiązania nieuczciwym warunkiem ma charakter jednostronny, co oznacza, że postanowienie nie wiąże konsumenta, a przedsiębiorca stosujący dane postanowienie narzucone jest nim związany w sporze z konsumentem wywodzącym z niego uprawnienia [Pisuliński 2017].

Jednocześnie dyrektywa 93/13/EWG nie określa, jakie są skutki stwierdzenia, że umowa zawarta między przedsiębiorcą a konsumentem staje się prawnie nieistniejąca po usunięciu z niej nieuczciwych warunków (teza 44 sprawy C-520/21). Istotne jest jednak to, aby umożliwiono stronom dochodzenie od siebie roszczeń o zwrot świadczeń nienależnie przekazanych na podstawie umowy zawierającej nieuczciwy warunek. Powyższa konstatacja nie jest rozwiązaniem dotychczas nieznanym europejskiemu prawu cywilnemu i odwołuje się do znanej już rzymskiemu *ius civile* koncepcji restytucji spełnionych świadczeń (*restitutio in integrum*) na podstawie przepisów o nienależnym świadczeniu, tj. *condictio indebiti* [Machnikowski

---

² OJ L 95, 21.4.1993, s. 29-34 [dalej: dyrektywa 93/13/EWG].

2022]. Na jego gruncie uznawano już bowiem, iż spełnienie świadczenia w sytuacji, gdy nie istniało ważne zobowiązanie może być przedmiotem roszczenia o jego zwrot i przywrócenie stanu faktycznego sprzed spełnienia świadczenia [Zimmermann 1992, 834, 848]. Oprócz wskazania tego rodzaju podstawowego skutku nieskuteczności czynności prawnej wobec stwierdzenia abuzywności zawartych w niej klauzul, tj. restytucji, opinia w sprawie C-520/21 dostarcza potwierdzenie wstecznego skutku bezskuteczności klauzul niedozwolonych. Zgodnie bowiem z art. 6 dyrektywy 93/13/EWG, obowiązkiem państw członkowskich jest zapewnienie braku związania konsumenta niedozwolonymi postanowieniami od samego początku procesu kontraktowania z ich użyciem, przy czym określenie konkretnej sankcji, tj. nieważności, bezskuteczności etc., pozostawiono już w gestii państw członkowskich przy zastrzeżeniu mocy wstecznej działania oraz uwzględniania tego skutku *ex lege* [Pfeiffer 2009, 2].

Ponadto wreszcie opinia w sprawie C-520/21 dotyka zagadnienia dodatkowych skutków stwierdzenia nieuczciwości postanowień występujących poza zasadniczym brakiem ich skuteczności oraz „upadkiem prawnym” pozostałej części umowy albo utrzymaniem jej w mocy w pozostałym zakresie (por. art. 6 ust. 1 i 2 dyrektywy 93/13/EWG). Chodzi tu mianowicie o dodatkowe wzajemne roszczenia stron związane z częściową lub całościową nieważnością dokonanej między nimi czynności prawnej. W tej kwestii podniesiono, że dyrektywa 93/13/EWG nie determinuje, jakie są skutki stwierdzenia, że umowa zawarta między przedsiębiorcą a konsumentem staje się prawnie nieistniejąca po usunięciu z niej nieuczciwych warunków, a w rezultacie co do zasady nie stoi ona na przeszkodzie krajom członkowskim we wprowadzeniu do porządków prawnych regulacji, na podstawie których przyznane zostaną konsumentom szersze prawa aniżeli te zawarte w dyrektywie 93/13/EWG (teza 44 sprawy C-520/21). Tego rodzaju konstatacja nie powinna budzić większego zaskoczenia, gdyż jest logiczną konsekwencją minimalnego charakteru dyrektywy, z którego wynika dopuszczalność wprowadzania dalej idących regulacji krajowych związanych z jej przedmiotem, tj. kontrolą oraz eliminacją nieuczciwych klauzul jednostronnie narzuconych [Węgrzynowski 2006, 141].

Pewnego rodzaju *novum* w zarysowanym wyżej stanowisku stanowi z kolei odróżnienie płaszczyzn wprowadzania dodatkowych regulacji krajowych z punktu widzenia przyznawania nimi uprawnień na rzecz

konsumentów albo podmiotów stosujących klauzule narzucone. I tak stwierdza się, iż przyznanie konsumentom szerszych praw aniżeli te zawarte w dyrektywie nie podważa jej skuteczności (*effet utile*), podczas gdy strona stosująca nieuczciwe klauzule nie może czerpać korzyści gospodarczych z sytuacji powstałej na skutek własnego bezprawnego działania, a przyznanie jej dodatkowej ochrony pozbawiłoby dyrektywę 93/13/EWG jej skuteczności i doprowadziło do rezultatu niezgodnego z przyświecającymi jej celami (tezy 52 i 58 sprawy C-520/21). To właśnie dokonanie wskazanej dystynkcji wydaje się być swego rodzaju przełomem w rozumieniu zakresu skutków uznania nieuczciwości badanych klauzul standaryzowanych, a w konsekwencji upadku umowy zawartej z ich użyciem. Aby jednak zrozumieć w sposób pełniejszy przyczyny zaprezentowania takiej interpretacji dyrektywy 93/13/EWG należy spojrzeć pokrótce na dotychczasowy dorobek orzecznictwa TSUE w tej materii.

2. Skutki stwierdzenia abuzywności w dotychczasowym orzecznictwie TSUE

Kwestia skutków prawnych stwierdzenia abuzywności postanowień narzuconych i ewentualnej następczej bezskuteczności czynności prawnych nie jest zagadnieniem nowym w orzecznictwie TSUE i można wręcz powiedzieć, że istnieje w tym zakresie pewna ugruntowana linia orzecznicza. Chronologicznie pierwszym doniosłym rozstrzygnięciem determinującym pewien aspekt skutków abuzywności był wyrok z dnia 21 grudnia 2016 r.³ To w nim przesądzono, iż treść dyrektywy 93/13/EWG należy interpretować w ten sposób, że klauzulę narzuconą uznaną uprzednio za nieuczciwą należy co do zasady uznać za nigdy nieistniejącą, pozbawiając ją możliwości wywołania jakichkolwiek skutków wobec konsumenta. Skutek stwierdzenia nieuczciwości powinien polegać na przywróceniu sytuacji prawnej i faktycznej konsumenta, w jakiej znajdowałby się on w braku rzeczono-go warunku. Co do zasady wiązać się to będzie z odpowiednim skutkiem

---

³ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z dnia 21 grudnia 2016 r. w sprawach połączonych C-154/15, C-307/15 i C-308/15: *Francisco Gutiérrez Naranjo przeciwko Cajasur Banco SAU (C-154/15), Ana María Palacios Martínez przeciwko Banco Bilbao Vizcaya Argentaria SA (BBVA) (C-307/15) i Banco Popular Español, SA przeciwko Emiliowi Irllesowi Lópezowi, Teresie Torres Andreu (C-308/15)*, EU:C:2016:980.

restytucyjnym dotyczącym świadczeń spełnionych na podstawie umowy. Uszczegółowiono również, że o ile do państw członkowskich należy określenie konkretnego narzędzia stwierdzania nieuczciwego charakteru klauzul i konkretnych skutków tego stwierdzenia, o tyle takie stwierdzenie musi umożliwić przywrócenie sytuacji prawnej i faktycznej, w jakiej konsument znajdowałby się w braku nieuczciwego warunku.

Kolejno w orzeczeniu z dnia 9 lipca 2020 r. potwierdzono, iż założenia dyrektywy 93/13/EWG należy interpretować w ten sposób, iż stoją one na przeszkodzie uregulowaniu krajowemu, które stwarzałoby nadmierne przeszkody w ochronie przez konsumenta swoich interesów w razie wystąpienia nieważności umowy na skutek stwierdzenia nieuczciwości klauzul narzuconych – rozwiązania przyjęte w tym zakresie nie mogą bowiem naruszać zasady równoważności ani zasady skuteczności⁴. Potwierdzeniem wskazanego kierunku interpretacyjnego była konstatacja zawarta w wyroku z dnia 22 kwietnia 2021 r., gdzie podkreślono, że nie jest możliwy sposób ukształtowania mechanizmu roszczeń restytucyjnych w taki sposób, aby pozbawiać konsumentów możliwości dochodzenia zwrotu płatności dokonanych na podstawie warunków umownych sprzecznych z prawem⁵. Rozwijając ten tok myślenia TSUE wskazał w wyroku z dnia 29 kwietnia 2021 r., że skutki stwierdzenia istnienia nieuczciwego warunku podlegają przepisom prawa krajowego, pod warunkiem jednak, że zapewniona zostanie ochrona zagwarantowana konsumentom przez przepisy dyrektywy 93/13/EWG⁶.

Idąc dalej wywieziono, że cele dyrektywy 93/13/EWG nie sprzeciwiają się wprowadzaniu przez orzecznictwo krajowe dodatkowych, poza nieskutecznością, konsekwencji nieuczciwego charakteru nienegocjowanego warunku poprzez np. całkowite zniesienie odsetek umownych w ramach

---

⁴ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z dnia 9 lipca 2020 r. w sprawach połączonych C-698/18 i C-699/18: SC Raiffeisen Bank SA przeciwko JB (C-698/18) i BRD Groupe Société Générale SA przeciwko KC (C-699/18), EU:C:2020:537.

⁵ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z dnia 22 kwietnia 2021 r. w sprawie C-485/19: LH przeciwko Profi Credit Slovakia s. r. o., EU:C:2021:313.

⁶ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z dnia 29 kwietnia 2021 r. w sprawie C-19/20: I.W., R.W. przeciwko Bankowi BPH S.A. przy udziale Rzecznika Praw Obywatelskich, EU:C:2021:341.

umowy kredytowej⁷. Pewna szeroka autonomia państw członkowskich została następnie potwierdzona tezą, że celem dyrektywy jest zbliżenie przepisów ustawowych, wykonawczych i administracyjnych państw członkowskich odnoszących się do nieuczciwych warunków, a okoliczności, które mogą wchodzić w zakres stosowania przepisów dotyczących odpowiedzialności pozaumownej zawierają się zasadniczo nie w zakresie stosowania dyrektywy 93/13/EWG, lecz w zakresie stosowania prawa krajowego⁸. Podsumowaniem opisanej linii orzeczniczej jest w końcu teza o charakterze bardziej ogólnym, że jeżeli w następstwie stwierdzenia nieuczciwego charakteru postępowania wystąpi sytuacja, gdy umowa nie może dalej obowiązywać po usunięciu z niej nieuczciwych warunków, a unieważnienie umowy spowoduje szczególnie szkodliwe konsekwencje dla konsumenta, to sąd krajowy powinien podjąć wszelkie niezbędne środki mające na celu ochronę konsumenta przed szczególnie szkodliwymi konsekwencjami⁹.

Z powyższej analizy wynika przede wszystkim wniosek, iż dla prawa Unii Europejskiej kluczowym punktem odniesienia pozostaje zasada skuteczności tego prawa pojmowana przede wszystkim jako skuteczność samej dyrektywy 93/13/EWG (*effet utile*) [Machnikowski 2022]. Ponadto szczególnie eksponowany jest interes abstrakcyjnie pojmowanego konsumenta, który na skutek uznania danych postanowień za niedozwolone nie powinien odnieść szkody, co w minimalnym zakresie wymaga przywrócenia sytuacji kontraktowej tak jakby kwestionowane postanowienia nie miały charakteru obowiązującego. To z kolei w jaki sposób państwa członkowskie realizują ww. wytyczne TSUE na gruncie przepisów krajowych zostanie w dalszej części poddane analizie na przykładzie reprezentatywnej regulacji normatywnej prawa polskiego oraz prawa niemieckiego.

---

⁷ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z dnia 7 sierpnia 2018 r. w sprawach połączonych C-96/16 and C-94/17: *Banco Santander SA przeciwko Mahamadou Demba, Mercedes Godoy Bonet (C-96/16) i Rafael Ramón Escobedo Cortés przeciwko Banco de Sabadell SA (C-94/17)*, EU:C:2018:643.

⁸ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z dnia 7 listopada 2019 r. w sprawach połączonych od C-349/18 do C-351/18: *Nationale Maatschappij der Belgische Spoorwegen (NMBS) przeciwko Mbutuku Kanyebie (C-349/18), Larissie Nijs (C-350/18) i Jeanowi-Louisowi Anicie Dedroogowi (C-351/18)*, EU:C:2019:936.

⁹ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z dnia 25 listopada 2020 r. w sprawie C-269/19: *Banca B. SA przeciwko A.A.A.*, EU:C:2020:954.

3. Przykładowe rozwiązania krajów członkowskich w zakresie bezskuteczności umów na skutek stwierdzenia nieuczciwości klauzul narzuconych

Wskazanie konkretnych rozwiązań normatywnych krajów członkowskich z uwagi na ograniczone ramy niniejszego opracowania musi sprowadzać się do pewnej syntezy i generalizacji. Stąd analizie poddane zostaną reprezentatywne przykłady rozwiązań zawartych w prawie rodzimym oraz wiodącym pod względem doktrynalnym prawie niemieckim. Punktem wyjścia dla analizy stanu normatywnego obowiązującego na gruncie prawa polskiego jest niewątpliwie treść art. 385¹ § 1 i 2 ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. – *Kodeks cywilny*¹⁰. Zgodnie z nim postanowienia umowy zawieranej z konsumentem nie uzgodnione indywidualnie [które są nieuczciwe – P.G.] nie wiążą go, a jeżeli postanowienie umowy zgodnie z uwagi na jego nieuczciwość nie wiąże konsumenta, strony są związane umową w pozostałym zakresie. Wskazana wyżej dość skąpa w swej warstwie językowej regulacja prawna wywołuje szereg wątpliwości na niwie interpretacyjnej, które dotyczą zarówno natury sankcji stosowanej za abuzywności oraz zakresu skutków wynikających z tego stwierdzenia.

Rozpoczynając od kwestii niebudzących kontrowersji należy wskazać, iż sankcja braku związania konsumenta powoduje, iż dana klauzula nie wywołuje skutków prawnych z mocy samego prawa ze skutkiem wstecz *ex tunc*, a fakt nieuczciwości jest uwzględniany przez sąd z urzędu [Kubiak-Cyrul 2023]. Z zastosowaniem takiej sankcji powiązane jest powstanie roszczeń o zwrot nienależnych świadczeń spełnionych w wykonaniu niedozwolonego postanowienia umownego [Ruchała i Sikorski 2021]. Nieco więcej wątpliwości wywołuje z kolei sama charakterystyka teoretyczno-prawna sankcji w postaci braku związania danym postanowieniem. Postuluje się, że wskazana sankcja stanowi w istocie przejaw bezskuteczności części czynności prawnej [Bednarek i Mikłaszewicz 2020, 733-34]. Zauważa się jednak również, iż z uwagi na bezsporne cechy omawianej sankcji (wymienione wyżej skutek *ex tunc* i uwzględnienie *ex lege*) należy stwierdzić, że w tym wypadku zachodzi sankcja nieważności [Skory 2005, 193]. Alternatywnie z powołaniem się na fakt, iż postanowienie nie wiąże

---

¹⁰ Dz. U. z 1964 r., Nr 16, poz. 93 [dalej: k.c.].

konsumenta, a pozostaje wiążące dla drugiej strony dopatrzeć można się cech nieważności względnej¹¹. Finalnie wreszcie podejmuje się próby klasyfikacji jej jako sankcji bezskuteczności zawieszanej poprzez odwołanie się do założenia, że potwierdzenie przez konsumenta woli związania się klauzulą powoduje, iż mimo nieuczciwości wywołuje ona zamierzone skutki prawne [Trzaskowski 2013, 597n.].

Wydaje się, iż przyjmując za orzecznictwem TSUE daleko idącą swobodę przyznaną krajom członkowskim w zakresie kształtowania sankcji nieuczciwości klauzul przy nakazie wypełniania przez nią celów założonych przez dyrektywę 93/13/EWG [tamże, 585] można przychylić się do poglądu, że analizowanej sankcji nie można zakwalifikować do żadnej z tradycyjnie wyróżnianych w prawie cywilnym sankcji wadliwości czynności prawnej, lecz stanowi ona specyficzną sankcję, właściwą dla prawa konsumenckiego bazującego na istotnej regulacji prawa unijnego [Pisuliński 2017].

Inną problematyczną kwestią na gruncie rodzimej regulacji prawnej jest kwestia wpływu nieuczciwości poszczególnych klauzul na ważność całej umowy. Z treści normatywnej wynika wprost, iż strony są nią związane w pozostałym zakresie, co z kolei stanowi niewątpliwie węższą regulację niż brzmienie art. 6 dyrektywy 93/13/EWG. Zgodnie z tym ostatnim: „[...] umowa w pozostałej części będzie nadal obowiązywała strony, jeżeli jest to możliwe po wyłączeniu z niej nieuczciwych warunków”. Niektórzy autorzy uważają wręcz, iż polska implementacja art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13/EWG jest niedoskonała [Ruchała i Sikorski 2021], a w konsekwencji nie rozstrzyga problemu potencjalnej nieważności całej czynności prawnej zawierającej w sobie nieuczciwość dotyczącą pewnych istotnych z punktu widzenia charakteru tej czynności postanowień umownych (zgodnie ze stanowiskiem doktryny art. 58 § 3 k.c. nie ma tu zastosowania) [Trzaskowski 2018]. Wobec tego podkreślenia wymaga raz jeszcze stanowisko orzecznictwa TSUE, które w zakresie badania możliwości dalszego obowiązywania umowy odsyła do reguł prawa krajowego

Rozwiązanie powyższego problemu wydaje się leżeć w ogólnych zasadach prawa cywilnego, tj. reguł konsensu oraz metody wykładni

---

¹¹ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 18 listopada 2013 r., VI ACa 699/13, Legalis nr 1049272.

oświadczeń woli zawartej w art. 65 k.c., z których wynika, że utrzymanie w mocy czynności prawnej po usunięciu z niej niedozwolonych postanowień możliwe jest tylko wtedy, gdy możliwe jest stwierdzenie istnienia konsensu pomiędzy stronami oraz minimalnej zawartości treściowej umowy [Pisuliński 2017]. Eliminacja części czynności prawnej może obiektywnie prowadzić do niemożności utrzymania jej w mocy w całości właśnie przez wzgląd na brak minimalnego konsensu – wyeliminowanie nieuczciwej klauzuli powoduje, że pozostała część umowy nie jest wystarczająca, by umowa mogła wywołać skutek właściwy dla danego rodzaju umowy, którą zamierzały zawrzeć strony [Machnikowski 2020, 565-68]. W ramach istniejącego stanu normatywnego, bez potrzeby odwoływania się do wykładni pronunijnej, można zatem zrealizować skutek prawny, który będzie pozostawał w zgodności z założeniami dyrektywy 93/13/EWG [Pisuliński 2017].

Nieco mniej miejsca w ramach interpretacji sytuacji nieskuteczności całej umowy poświęca się skutkom prawnym w zakresie pozycji stron niedosłej czynności prawnej, tj. rozliczeniu spełnionych świadczeń oraz potencjalnej odpowiedzialności odszkodowawczej. Wymagane przez orzecznictwo TSUE przywrócenie sytuacji prawnej i faktycznej konsumenta ma miejsce na gruncie prawa polskiego w oparciu o przepisy o nienależnym świadczeniu, tj. art. 410 § 2 k.c., gdzie bezskuteczność umowy jest zasadniczo równoznaczna z przyjęciem, że jej strony posiadają wobec siebie wzajemne roszczenia o zwrot przekazanych świadczeń [Ruchała i Sikorski 2021]. Problemem do rozwiązania pozostaje identyfikacja określonego roszczenia kondykcyjnego przysługującego stronom (w szczególności konsumentowi), co jest z kolei pochodną wątpliwości dotyczących charakteru sankcji braku związania postanowieniem nieuczciwym i umową je zawierającą. Klasyczne ujęcie nieważności czynności prawnej prowadzi bowiem do restytucji w oparciu o świadczenie nienależne przewidzianej dla sytuacji wynikającej z nieważności, a nie z nieistnienia zobowiązania (*condictio sine causa*) [Mostowik 2018, 338-39]. Jednocześnie nie sposób nie dostrzec, iż sankcja za abuzywność klauzul w postaci szczególnej formy bezskuteczności powoduje stan pierwotnego zawieszenia w stosunku do samych klauzul i umowy je zawierającej – dopiero z chwilą wyrażenia przez konsumenta woli zakwestionowania wadliwej klauzuli staje się ona wraz z ewentualną umową nieważna/bezskuteczna [Machnikowski 2022]. W rezultacie do chwili stwierdzenia abuzywności los wadliwego postanowienia,

a co za tym idzie umowy pozostaje nieokreślony, a same spełnione świadczenia wydają się mieć podstawę prawną. Stąd po uznaniu bezskuteczności umowy roszczenie restytucyjne będzie oparte raczej na kondykcji odpadnięcia podstawy prawnej (*condictio causa finita*) – zobowiązanie do zwrotu świadczeń powstaje i staje się wymagalne z momentem wyroku kończącego postępowanie o uznanie postanowień za nieuczciwe wobec upadku uprzednio istniejącej umowy [Łętowska 2020, 18]. Realizuje to proochronny cel dyrektywy 93/13/EWG, gdyż przy takim wyborze kondykcji irrelevantny staje się stan świadomości spełniającego nienależne świadczenie co do istnienia zobowiązania podwyższając w ten sposób poziom ochrony konsumenta [tamże, 16].

O wiele bardziej skąpe są rozważania w prawie polskim poświęcone dodatkowym roszczeniom mogącym przysługiwać stronom na skutek upadku umowy obciążonej nieuczciwymi klauzulami, a której to tematyki dotyczy wprost opinia w sprawie C-520/21. Z asystą przychodzi tutaj jednak dorobek doktryny wypracowany w zakresie odpowiedzialności odszkodowawczej na gruncie zbliżonej przecież do sankcji bezskuteczności klauzul niedozwolonych konstrukcji nieważności czynności prawnych. Strona, która wywołała swoim działaniem przyczynę nieważności czynności prawnej może być bowiem na zasadzie winy odpowiedzialna odszkodowawczo względem swojego kontrahenta¹². Analogiczne rozwiązanie przyjęto na gruncie prawa niemieckiego [Larenz i Wolff 1997, 602]. Podstawowym warunkiem takiej odpowiedzialności jest jednak pewna dyferencjacja postaw kontraktowych stron, tj. przynajmniej jedna z nich musi nie być świadoma, że zawiera umowę obciążoną wadą pociągającą jej nieważność [Trzaskowski 2013, 384].

Rzeczoną odpowiedzialność odszkodowawczą rozróżnia się na dwóch zasadniczych płaszczyznach, tj. odpowiedzialności deliktowej za spowodowanie sprzeczności umowy z prawem oraz odpowiedzialności za niedochowanie lojalności kontraktowej tzw. *culpa in contrahendo* [tamże, 384, 387]. Rozpoczynając od krótkiego rysu pierwszej z wymienionych podstaw należy wskazać, iż znajduje ona swoje umocowanie w identyfikacji sprzecznego z zasadami współżycia społecznego narzucenia kontrahentowi postanowień

---

¹² Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 5 grudnia 2007 r., I CSK 303/07, Legalis nr 156336.

niezgodnych z prawem¹³. Przedmiotowa odpowiedzialność zostaje oparta na zawinionym wywołaniu sprzeczności umowy z prawem (tj. art. 415 k.c.) i sankcjonuje zatem wprost naruszenie pewnych obowiązków kontraktowych staranności i ochronnych za pomocą stosowania niedopuszczalnych postanowień ogólnych warunków umów [tamże, 386]. Pozostaje to w zbliżonej ocenie do drugiej podstawy, tj. obarczenia odpowiedzialnością odszkodowawczą strony, która wiedziała o przyczynach nieważności i nie poinformowała o tym fakcie drugiej strony, naruszając w ten sposób obowiązki przedkontraktowe (*culpa in contrahendo*) [Larenz i Wolff 1997, 609]. Różnica między podstawami wydaje się zatem zasadzać na kwestii strony podmiotowej deliktu, gdzie wina umyślna zakładająca wiedzę strony o nieważności stanowi klasyczny warunek odpowiedzialności *culpa in contrahendo*, a wprowadzenie nieuczciwych klauzul do umowy z powodu niestaranności realizować będzie czyn niedozwolony nieumyślnego spowodowania nieważności [Trzaskowski 2013, 393]. Podkreśla się jednak także w tym zakresie szczególny prawny obowiązek informacyjny dotyczących umów konsumenckich, z którego wywieść można, iż nawet posługiwanie się klauzulami nieuczciwymi na skutek niedbalstwa może stanowić naruszenie obowiązku lojalności kontraktowej [tamże, 393-94].

Pewną słabością opisanych powyżej podstaw odpowiedzialności odszkodowawczej strony stosującej postanowienia nieuczciwe jest zakres szkody podlegającej naprawieniu. W takich przypadkach naprawienie szkody ma zmierzać bowiem do przywrócenia sytuacji majątkowej, w której strona byłaby, gdyby nie podjęła działań zmierzających do zawarcia umowy bezskutecznej na skutek stwierdzenia nieuczciwości klauzul [tamże, 400]. Zakres szkody wytycza zatem treść art. 361 § 2 k.c. i obejmuje m.in. koszty dotyczące procesu zawarcia umowy, spełnienia lub przyjęcia świadczenia oraz utracone korzyści wynikające z odrzucenia innych ofert z uwagi na wdanie się w proces kontraktowania [tamże, 387, 396]. Jest to zatem odpowiedzialność odszkodowawcza w zakresie tzw. negatywnego interesu umownego i nie obejmuje korzyści, które pokrzywdzona strona uzyskałaby w wyniku powstania stosunku umownego, który jednak nie wywołał przecież skutków prawnych.

---

¹³ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 2 czerwca 2004 r., IV CK 400/03, Lex nr 174201.

Problematyczne staje się z kolei konstruowanie dodatkowych roszczeń *quasi* odszkodowawczych po stronie autora klauzul niedozwolonych, a dotyczących chociażby dodatkowego wynagrodzenia za korzystanie ze spełnionego świadczenia podlegającego zwrotowi. Pojawiają się w tym zakresie poglądy, że w sytuacji, gdy zwrot świadczenia nie jest możliwy w naturze to otwiera się droga do zapłaty wartości tego świadczenia na podstawie cen rynkowych, co może zawierać w sobie swoiste wynagrodzenia za korzystanie ze świadczenia w perspektywie danego okresu czasu [Pisuliński 2010]. Wedle odmiennego stanowiska rozliczenie w ramach bezpodstawnego wzbogacenia (nienależnego świadczenia) nie daje podstaw do konstruowania dodatkowych roszczeń w kierunku konsumenta zwracającego świadczenie [Łętowska 2020, 18-19]. Wydaje się, że zarysowany spór interpretacyjny zostanie finalnie rozstrzygnięty orzeczeniem TSUE w sprawie C-520/21. Zakładając podzielenie przez TSUE argumentów zawartych w opinii rzecznika wykluczone stanie się dopuszczanie istnienia w porządkach krajowych tego typu roszczeń po stronie użytkowników klauzul standaryzowanych – „w razie doświadczenia przez użytkownika niekorzystnych skutków w następstwie uznania za nieważną umowy zawierającej nieuczciwe warunki nie może on otrzymać rekompensaty z tytułu tych niekorzystnych skutków, ponieważ są one wynikiem wyłącznie jego bezprawnego działania a odmienne rozwiązania pozbawiłoby dyrektywę 93/13/EWG jej skuteczności (*effet utile*) i doprowadziło do rezultatu niezgodnego z przyświecającymi jej celami” (tezy 58-59 sprawy C-520/21).

Nieco mniej wątpliwości interpretacyjnych, w szczególności w zakresie skutku upadku umowy zawierającej abuzywne klauzule, zawiera prawo niemieckie. Kluczowe znaczenie ma tutaj treść §306 *Bürgerliches Gesetzbuch BGB*¹⁴ (dawniej §6 *Gesetz zur Regelung des Rechts der Allgemeinen Geschäftsbedingungen AGBG*¹⁵), zgodnie z którym sankcją za abuzywność klauzul jest ich nieskuteczność (niem. *Unwirksamkeit*), a wspomniana nieskuteczność poszczególnych klauzul może pociągać za sobą nieskuteczność całej umowy, jeżeli dalsze jej utrzymanie stanowiłoby dla stron

---

¹⁴ Ustawa z dnia 18 sierpnia 1896 r. *Bürgerliches Gesetzbuch BGB*, I s. 42, 2909; 2003 I s. 738 [dalej: BGB].

¹⁵ Ustawa z dnia 9 grudnia 1976 r. *Gesetz zur Regelung des Rechts der Allgemeinen Geschäftsbedingungen AGBG*.

nieracjonalną uciążliwość. Nieskuteczność postanowienia niedozwolonego oraz ewentualna nieskuteczność umowy jest traktowana przy tym jako całkowita nieważność (niem. *Nichtigkeit*) [Brandner 1997, 560]. Skutek w odniesieniu do poszczególnych postanowień jest traktowany jako tożsamy z nieważnością czynności prawnej regulowanej §138 BGB, tj. całkowity brak skutków prawnych oceniany *ex tunc* i *ex lege* [Schmidt 1997, 487-88; Lindacher 1992, 272]. Pewną odmienną wykazuje się tu jednak w odniesieniu do całości umowy, gdzie nieskuteczność może mieć skutek retroaktywny do punktu w przeszłości, w którym umowa stała się nieracjonalnie uciążliwa, co w pewnych przypadkach może sięgać procesu kontraktowania, a więc wywołać efekt całkowity *ex tunc* [Schmidt 1997, 487-88]. W podobnym kierunku, na gruncie prawa polskiego, wydaje się zmierzać argumentacja dotycząca nieważności bezwzględnej następczej przedstawiona przez E. Łętowską [Łętowska 2020, 15].

Naturalnym skutkiem ww. nieefektywności jest obowiązek zwrotu świadczeń spełnionych w oparciu o nieskuteczną czynności prawną. Podstawy dla tego rodzaju roszczeń upatruje się w konstrukcji bezpodstawnego wzbogacenia, uregulowanego treścią §812 BGB [Wolf 1992, 406]. O wiele więcej miejsca poświęca się z kolei w piśmiennictwie zagadnieniu odpowiedzialności odszkodowawczej użytkownika klauzul standaryzowanych. Punktem wyjścia jest tu założenie, że wywołanie nieważności umowy spowodowane ukształtowaniem treści umowy w sposób niekorzystnie niedopuszczalny dla drugiej strony jest sprzeczne z dobrymi obyczajami i może stanowić czyn niedozwolony [Kramer 2021, 1717]. Z zasady zaufania i lojalności kontraktowej wynika bowiem zobowiązanie użytkownika postanowień narzuconych do uniknięcia posługiwania się klauzulami nieskutecznymi, a naruszenie przedmiotowego zobowiązania rodzi odpowiedzialność odszkodowawczą za swego rodzaju zaniedbanie na przedpolu zobowiązania, tj. w procesie zawierania umowy (*culpa in contrahendo*) [Wolf 1992, 405]. Dostrzega się w tym zakresie jednakże problem zasady odpowiedzialności opartej na wymogu przewidywalności bezskuteczności użytych klauzul przez użytkownika, która zdaje się być korygowana tworzeniem szczególnego obowiązku ochronnego po stronie użytkownika względem zaufania wyrażanego przez kontrahenta (w szczególności konsumenta) [Lindacher 1992, 294]. W przypadku braku możliwości przypisania

winy użytkownikowi klauzul odpowiedzialność odszkodowawcza jest jednak wykluczona [Schmidt 1997, 488].

Zakres opisanej odpowiedzialności odszkodowawczej obejmuje tzw. negatywny interes umowny [Lindacher 1992, 295]. Oznacza to, że rekompensacie podlegają przede wszystkim koszty prawne, procesowe oraz powstałe bezpośrednio w związku ze zignorowaniem przez użytkownika nieuczciwości klauzul, a wygenerowane po stronie kontrahenta [Grüneberg 2012, 438]. Ponadto w jej zakres wchodzi także inne koszty poniesione w związku z wdaniem się w proces kontraktowania, a wyrażające się w stratach strony kontraktującej działającej w zaufaniu do treści następnie bezskutecznych klauzul [Brandner 1997, 565].

Jak można dostrzec z przedstawionej powyżej dość ogólnej perspektywy porównawczej rozwiązania prawne krajów członkowskich na przykładzie regulacji rodzimej oraz prawa niemieckiego są zbliżone w zasadniczych jej elementach. Zakładają one efekt bezskuteczności całości czynności prawnej w ściśle określonych przypadkach, który jest charakterem zbliżony do nieważności, ale zachowuje jednak pewną swoistość. Oprócz tego pewnym kanonem jest oparcie restytucji spełnionych świadczeń na konstrukcji bezpodstawnego wzbogacenia oraz przyznanie określonej stronie niedosłego stosunku prawnego pewnych roszczeń odszkodowawczych, które bazują na istniejących już i klasycznych instytucjach prawa cywilnego.

Podsumowanie

W ramach konkluzji należy wobec przedstawionej analizy postawić pytanie czy treść opinii w sprawie C-520/21 oraz ewentualnego przyszłego orzeczenia TSUE w tej sprawie wprowadza w istocie dotychczas nieznaną *novum* na płaszczyźnie skutków upadku czynności prawnej zawierającej klauzule abuzywne. W ocenie Autora poglądy wyrażone w opinii należy traktować bardziej w kategoriach ewolucji linii orzeczniczej TSUE, aniżeli rewolucji. Jednocześnie mają one istotne znaczenie porządkujące w odniesieniu do dodatkowych rozliczeń pomiędzy stronami ponad ugruntowany dotychczas obowiązek przywrócenia stanu poprzedniego.

Z pewnością należy podkreślić otwarty charakter wytycznych, które w ramach tradycyjnych rozstrzygnięć kwestii wchodzących do prawa wspólnotowego pozostawia ostateczne słowo sądom krajowym [Łętowska

2020, 2]. Jednocześnie pozostawienie otwartej ścieżki dla wprowadzania dla konsumentów szerszych praw aniżeli te zawarte w dyrektywie 93/13/EWG jest swego rodzaju zatwierdzeniem już funkcjonującej linii interpretacyjnej w krajach członkowskich, a bazującej na konstruowaniu stosownych roszczeń dodatkowych, w tym odszkodowawczych. Zgoła odmienną kwestią jest ocena, czy wobec podnoszonych słabości ogólne zasady odpowiedzialności deliktowej albo przedkontraktowej (*culpa in contrahendo*) stanowią efektywne środki ochrony interesów konsumentów czy też należałoby rozważać *de lege ferenda* wprowadzenia wyraźnej, odmiennie ukształtowanej podstawy odpowiedzialności. Odpowiedź na to pytanie pozostaje kwestią otwartą, a ewentualne zmiany legislacyjne jako podnoszące poziom ochrony z pewnością nie byłyby sprzeczne z minimalnym charakterem dyrektywy.

Nieco większą doniosłość stanowi z kolei wyrażony *explicite* zakaz czerpania korzyści gospodarczych przez użytkowników niedozwolonych klauzul na skutek własnego bezprawnego działania poprzez konstruowanie roszczeń dotyczących chociażby rekompensaty z tytułu niekorzystnych skutków upadku całości umowy. Tutaj warto dostrzec naczelny argument orzecznictwa TSUE skoncentrowany na osiągnięciu celów zamierzonych przez dyrektywę 93/13/EWG, tj. zgodności z zasadą *effet utile*. O ile efekty wykładni prounijnej prowadziły już poprzednio część badaczy do tego rodzaju wniosków, o tyle kwestia chociażby skuteczności roszczeń obejmujących wynagrodzenie za korzystanie przez konsumenta ze spełnionego świadczenia pozostawała przedmiotem dyskursu prawniczego. Wobec kategoryczności ewentualnego przysłego stanowiska TSUE, potwierdzającego aktualność rzymskiej zasady *nemo auditur propriam turpitudinem allegans*, brak przysługiwania użytkownikom nieuczciwych klauzul tego rodzaju roszczeń wydaje się być przesądzone. W ocenie Autora jest to pozytywny impuls wpisujący się nie tylko w politykę ochronną konsumentów, ale także prewencji w zakresie przeciwdziałania nieuczciwym praktykom rynkowym w zakresie stosowania klauzul abuzywnych. Brak ewentualnej odpowiedzialności po stronie konsumentów przyczyni się też niewątpliwie do szerszego podejmowania decyzji o sądowym kwestionowaniu skuteczności nieuczciwych klauzul bez jednoczesnego widma pogorszenia swojej sytuacji wobec potencjalnej bezskuteczności całości czynności prawnej.

PIŚMIENNICTWO

- Bednarek, Małgorzata, i Przemysław Mikłaszewicz. 2020. „Wzorce umów.” W *System prawa prywatnego*. T. 5, red. Konrad Osajda, 660-879. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Brandner, Hans. 1997. „§9.” W *AGB – Gesetz*, red. Peter Ulmer, Hans Brandner, i Horst Hensen, 524-647. Köln: Verlag Dr. Otto Schmidt.
- Grüneberg, Christian. 2012. „§§ 306.” W *Palandt-Kommentar zum BGB mit Nebengesetzen*, red. Peter Bassenge, 436-38. München: C.H. Beck.
- Kramer, Ernst. 2012. „Willenserklärung.” W *Münchener Kommentar zum BGB*. T. 1: *Allgemeiner Teil §§ 1–240*, red. Jürgen Sacker, i Roland Rixecker, 1280-744. München: C.H. Beck.
- Kubiak-Cyryl, Agnieszka, 2023. „Art. 385¹ [Niedozwolone klauzule].” W *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. Mariusz Załucki. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck. Legalis el.
- Larenz, Karl, i Manfred Wolff. 1997. *Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Rechts*. München: C.H. Beck.
- Lindacher, Walter. „§6.” W *AGB-Gesetz: Gesetz zur Regelung des Rechts der Allgemeinen Geschäftsbedingungen. Kommentar*, red. Manfred Wolf, Norbert Horn, i Walter Lindacher, 269-95. München: C.H. Beck.
- Łętowska, Ewa. 2020. „Kwalifikacje prawne w sprawach o sanację kredytów frankowych – da mihi factum dabo tibi ius.” https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/Prof._Ewa_%C5%81%C4%99towska_Kwalifikacje_prawne_w_sprawach_o_sanacji%C4%99_kredyt%C3%B3w_frankowych_da_mihi_final_29.06.20.pdf [dostęp: 10.04.2023].
- Machnikowski, Piotr. 2020. „Treść umowy.” W *System prawa prywatnego*. T. 5, red. Konrad Osajda, 563-646. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Machnikowski, Piotr. 2022. „Art. 58 [Bezprawność czynności].” W *Zobowiązania. Przepisy ogólne i powiązane przepisy Księgi I KC. Tom I. Komentarz*, red. Piotr Machnikowski. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck. Legalis el.
- Mostowik, Piotr. 2018. „Bezpodstawne wzbogacenie.” W *System prawa prywatnego*. T. 6, red. Adam Olejniczak, 217-358. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Pfeiffer, Thomas. 2009. „Richtlinie 93/13/EWG §6.” W *Das Recht der Europäischen Union*. T. 1: *EUV/EVG*, red. Eberhard Grabitz, Meinhard Hilf, i Martin Nettesheim, 1-17. München: C.H. Beck.
- Pisuliński, Jerzy. 2010. „Dyrektywa nie przystaje do umów długoterminowych.” *Poradnik Frankowicza* nr 96 (5249):6.

- Pisuliński, Jerzy. 2017. „Sankcja zamieszczenia w umowie niedozwolonego postanowienia w świetle dyrektywy 93/13/EWG i orzecznictwa TSUE.” W *Życie umowy konsumenckiej po uznaniu jej postanowienia za nieuczciwe na tle orzecznictwa TSUE*, red. Michał Romanowski. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck. Legalis el.
- Ruchała, Piotr, i Rafał Sikorski. 2021. „Art. 385¹ [Niedozwolone klauzule].” W *Kodeks cywilny. Tom I–III. Komentarz*, red. Maciej Gutowski. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck. Legalis el.
- Schmidt, Harry. 1997. „§6.” W *AGB – Gesetz*, red. Peter Ulmer, Hans Brandner, i Horst Hensen, 437-95. Köln: Verlag Dr. Otto Schmidt.
- Skory, Maciej. 2005. *Klauzule abuzywne w polskim prawie ochrony konsumenta*. Kraków: Wydawnictwo Wolters Kluwer.
- Trzaskowski, Roman. 2013. *Skutki sprzeczności umów obligacyjnych z prawem*. Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer.
- Trzaskowski, Roman. 2018. „Art. 385(1) Niedozwolone postanowienia umowne, Art. 385(2) Kryteria oceny zgodności z dobrymi obyczajami, Art. 385(3) Szara lista postanowień niedozwolonych.” W *Kodeks cywilny. Komentarz. Tom III. Zobowiązania. Część ogólna*, red. Jacek Gudowski. Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer. Lex el.
- Węgrzynowski, Łukasz. 2006. *Niedozwolone postanowienia umowne jako środek ochrony słabszej strony umowy obligacyjnej*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Wolf, Manfred. 1999. „§9.” W *AGB-Gesetz: Gesetz zur Regelung des Rechts der Allgemeinen Geschäftsbedingungen. Kommentar*, red. Manfred Wolf, Norbert Horn, i Walter Lindacher, 320-406. München: C.H. Beck.
- Zimmermann, Reinhard. 1992. *The Law of Obligation: Roman Foundation of the Civilian Tradition*. Cape Town–Wetton–Johannesburg: Clarendon Paperbacks.